

Tussen secularisering en religiositeit: De dynamiek van protestantse theologiebeoefening

F Gerrit Immink¹

Rector Protestantse Theologische Universiteit (Utrecht Kampen Leiden,
Nederland)

Navorsingsassosiaat: Departement Praktiese Teologie
Universiteit van Pretoria

Abstract

Between secularization and religiosity: The dynamics of Protestant theology

In Protestantism the notion of faith is a core category. It expresses a specific and dynamic relationship between God and the human world. In the development of modern Protestant theology, processes of subjectivism and secularization, especially in the West-European context, have shaped the concept of faith. Since Protestant theology is increasingly influenced by globalization, the urgent task is to maintain a dialectical balance between: (1) the appreciation of personal involvement and human subjectivity in the life of faith, (2) the emphasis on the divine priority and initiative in the salvation process. The Protestant identity is at stake.

1. ORIENTERING

De Protestantse Theologische Universiteit is de voortzetting van reeds lang bestaande universitaire opleidingen. Het nieuwe verband mag echter een novum heten. De oprichting vindt plaats in een tijd waarin de theologie ter discussie staat. In willekeurige volgorde noem ik enkele zaken die daarbij een

¹ Openingscollege gehouden bij de officiële opening van de Protestantse Theologische Universiteit op 25 januari 2007 in de DOM kerk te Utrecht. Prof dr F G Immink is rector van het Protestantse Theologische Universiteit van Nederland en is als gastonderzoeker betrokken by prof dr C J A Vos, in de Afdeling Praktische Theologie van de Faculteit Theologie, Universiteit van Pretoria.

Tussen secularisering en religiositeit

rol spelen. In de maatschappelijke en culturele context verliest de christelijke religie haar dominante positie. Enerzijds bevinden we ons in een sterk gesecculariseerde omgeving, anderzijds neemt de multiculturaliteit toe, en is met name de islam duidelijk aanwezig in de Nederlandse samenleving. Tevens wordt de secularisatiethese meer en meer losgelaten en spreken we over de terugkeer van religie in cultuur en politiek. Dat resulteert in de oprichting van studierichtingen (en zelfs faculteiten) religiewetenschappen. Ondertussen is al heel lang duidelijk dat de wetenschappelijke bestudering van de godsdienst allerm minst voorbehouden is aan de theologie. Ook sociologen, psychologen en antropologen bestuderen de godsdienst. Voeg daarbij nog de oude discussie of een faculteit Godgeleerdheid aan een openbare universiteit een instelling voor godsdienstwetenschap of theologie is, dan beseffen we dat er genoeg stof tot discussie is.

Het is niet alleen bij discussies gebleven. Aan protestantse en rooms-katholieke zijde is er sprake van een concentratie van opleidingsplaatsen. Die concentratie stelt theologische faculteiten die daar buiten vallen voor nieuwe dilemma's. Verder doet zich de vraag voor of de relatief kleine theologische faculteiten zelfstandig kunnen blijven voortbestaan of onderdeel worden van het bredere gebied van de geesteswetenschappen. Tevens worden mogelijkheden beproefd om imamopleidingen een universitaire inbedding te geven.

De Protestantse Theologische Universiteit maakt integraal deel uit van dit snel veranderende veld. Er zijn twee markeringspunten die richting zullen geven aan de koers van onze universiteit. In de eerste plaats is de theologiebeoefening gericht op de christelijke geloofstraditie. De brede bedding van het christendom in de Europese cultuur, met name de ontwikkeling van het protestantisme, vraagt onze aandacht. Daarbij zal in toenemende mate betrokken worden de ontwikkeling van het christendom in niet-westerse culturen en de relevantie daarvan in de Nederlandse context. Bovendien vraagt de ontmoeting met andere godsdiensten en levensbeschouwingen om voortdurende theologische reflectie. Een tweede markering ligt in de expliciete opdracht gestalte te geven aan de academische vorming van predikanten voor de Protestantse Kerk in Nederland. Wij leiden mannen en vrouwen op die berekend zijn op hun taak in kerk en samenleving. Nu ook het postacademisch onderwijs, ondergebracht in het seminarium, deel uitmaakt van de universiteit dragen we de verantwoordelijkheid voor een adequate theologische en professionele nascholing van de beroepsgroep predikanten.

2. SAMENHANG

Wat houdt de theologie bijeen? Schleiermacher heeft daarin ooit een invloedrijk standpunt ingenomen. Volgens hem heeft het curriculum de volgende drieslag: filosofische theologie, historische theologie (waaronder zowel de exegetische als de systematische theologie) en de praktische theologie. De historische theologie brengt uiteindelijk de theologische substantie aan, terwijl de filosofische theologie de verbinding legt met de eigenlijke wetenschap en de praktische theologie de verbinding met het christelijke leven (Schleiermacher 1993:28). Afgezien van deze driedeling biedt Schleiermacher ons twee interessante en actuele beschouwingen. Het eerste is dat de theologie een wetenschap is die in betrekking staat met een specifieke *Glaubensweise*, d.h. *eine bestimmte Gestaltung des Gottesbewußtseins* (Ibid § 1). Theologie heeft voor hem dus te maken met de uitingsvorm van een specifieke godsdienst, in dit geval het christendom. Het tweede punt is dat hij de theologie direct koppelt aan het leiding geven in een geloofsgemeenschap. Daarvoor gebruikt hij het begrip *Kirchenleitung*, wat overigens niet los staat van het Bildungsideaal van de negentiende eeuw (Albrecht 2003:20-50). Hij bedoelt niet alleen te zeggen dat theologie nodig is voor een leidinggevende om zijn professie goed uit te kunnen oefenen, maar ook dat theologie ontstaat in betrokkenheid met een concrete godsdienstige praktijk.

Als Schleiermacher het bij het rechte eind heeft, is onze positie vrij eenvoudig. Zolang er protestantse geloofsgemeenschappen zijn, en zolang deze een academische opleiding van hun predikanten vereisen (gelukkig ziet de synode van de Protestantse Kerk in Nederland de noodzaak hiervan in), zolang zal er wel theologiebeoefening zijn. Komen die geloofsgemeenschappen ten einde, dan houdt de theologie vanzelf op.

3. DYNAMIEK

De noodzaak van theologiebeoefening is mijns inziens gegeven met de dynamiek van het christelijk geloof, namelijk het voortdurend zoeken naar inzicht en de verantwoording ten overstaan van en in gesprek met de cultuur waarin het geloof zich bevindt.

Ik wil dat illustreren aan de hand van het geloofsbegrip. Ik meen te kunnen stellen dat het woord “geloven” een belangrijke categorie van de christelijke religie is, en dat in het bijzonder in de Protestantse traditie dit begrip fundamenteel is (Heering 1937:9-23; Tillich 1957:4; Berkhof 1985; Niebuhr 1989:1-22; Immink 2003). Juist dit centrale begrip roept allerlei theologische vragen op en geeft aanleiding tot uiteenlopende analyses en constructies. De dynamiek van het geloof kan ik kort als volgt verwoorden:

Tussen secularisering en religiositeit

enerzijds presenteert het geloof zichzelf als een gave van de Geest, anderzijds is het geloof een menselijke attitude, een handeling die diep verankerd is in het menselijke zelf. Geloven heeft het karakter van een antwoord op een belofte van Godswege, het wordt in beweging gezet door het leven, de dood en de opstanding van Christus. In Zijn gemeenschap wordt verlossing en bevrijding ervaren. In de christelijke geloofspraxis wordt dat bijvoorbeeld uitgedrukt door de geloofssymbolen Woord en sacrament. Tegelijkertijd is het geloofsleven ingebed in en gevormd door concrete menselijke levenservaringen en de sociaal-culturele context. Het behoort tot de aard van het geloof dat de menselijke subjectiviteit en de maatschappelijke context er in tot uitdrukking komen. Deze dimensie van het geloof houdt weer in dat ons menselijk zoeken en vragen, ons worstelen en verlangen het geloofsleven mede constitueren. Vanuit deze, laten we zeggen antropologische en sociaal-culturele dimensie, hebben we geleerd om met een zekere argwaan te kijken naar een al te vanzelfsprekende theologische duiding van het geloof. Is het niet zo dat we ons menselijk machtsstreven en onze idealen projecteren op het religieus geloof? In de theologiebeoefening is het een kunst om de godsdienstkritiek te verwerken, zonder te vervallen in een methodische secularisering van de theologie (Sarot 2006:139-159).

4. SUBJECTIVERING EN SECULARISERING

In de protestantse geloofstraditie zijn twee opmerkelijke ontwikkelingen waar te nemen die samenhangen met de concentratie op het geloofsbegrip. Ik bedoel de subjectivering en individualisering van het geloof en de secularisering van het publieke domein.

Hoewel het geloof te maken heeft met geloofsovertuigingen, vormt leerstellingheid toch niet de kern van de christelijke religie. Geloven is een manier van leven, weliswaar gevoed door kerkelijke praktijken, maar het komt tot uitdrukking in het alledaagse leven. Noties als berouw en vergeving, vernieuwing en volharding, vrijheid en vreugde geven aan dat het geloof doorwerkt in de persoonlijke levenssfeer. Zowel Luther als Calvijn leggen de nadruk op een levend geloof, waarin het vertrouwen op God gevoed wordt door een persoonlijke gemeenschap waarin we de beloften innerlijk aanvaarden en tot de onze maken (Calvijn, *Institutie* III.II.16). In latere ontwikkelingen, met name ten tijde van de Verlichting, kwam de nadruk nog meer te liggen op de geloofservaring. De theologie van Schleiermacher met de nadruk op de geloofservaring is daar een duidelijk voorbeeld van. Deze manier van geloven, aangewakkerd door de Romantiek, kunnen we met Lindbeck als *expressivistisch* omschrijven (Lindbeck 1984:31). Dit accent doet

zich echter niet alleen voor in het meer liberale protestantisme. Bij de puriteins en piëtistisch getinte stromingen ging, juist vanwege de kritiek op de kerkelijk-sacramentele bemiddeling, de aandacht eveneens uit naar het persoonlijk *commitment* en het profane leven (Taylor 1989:216). Het gaat in het geloof om de vrome spiritualiteit en de goede zede, om de geestelijke gezindheid en het ethische handelen. Deze gerichtheid op de privé-sfeer heeft zich in de tweede helft van de vorige eeuw sterk doorgezet: het religieuze leven is een persoonlijk keuze en het moet mij aanspreken.

Een tweede ontwikkeling in samenhang met het geloofsbegrip is de secularisering, ofwel de verdwijning van het heilige. Volgens de Canadese filosoof Charles Taylor is er in de “onttoverde protestantse omgeving geen ‘heilige’ meer in de vroegere zin, waarin bepaalde plaatsen, tijdstippen, mensen en handelingen als zodanig worden onderscheiden van het profane” (Taylor 2003:72). Inderdaad, de Reformatie heeft als protestbeweging bezwaar aangetekend tegen het sacrale karakter van kerkelijke instituties. Kerk, ambt en sacrament zijn in zichzelf geen dragers van heil en bemiddelen de Godsgemeenschap niet. Daar waar het sacrale instituut op de voorgrond trad en de persoonlijke vrijheid en verantwoordelijkheid in de verdrukking kwamen, klonk het protest van de hervorming. In het verlichte protestantisme werden met name deze waarden van menselijke vrijheid en verantwoordelijkheid uitgespeeld tegen het kerkelijk instituut en de kerkelijke autoriteit. Uitwendige ordening en extern gezag zijn niet (meer) nodig voor degenen die door innerlijke aansporing een Gode welgevallig leven leiden. Breng in de prediking nooit een waarheid voor het voetlicht die je uit een vreemde autoriteit moet afleiden, zo luidt het advies, maar leid de hoorder terug in zichzelf, zodat hij door eigen overtuiging en eigen nadenken de waarheid inziet, omdat hij deze in zijn innerlijk als waar en redelijk onderkent (Ehrensperger 2003:127) .

We moeten ons de vraag stellen of de zojuist genoemde dimensies van de geloofspraxis, namelijk de subjectivering en de secularisering, niet tevens de zwakte van het huidige protestantisme blootleggen. Levend in een seculiere samenleving, hebben we weinig uitdrukkingsmiddelen meer voorhanden om de mystieke en transcendente dimensie van het geloof tot uitdrukking te brengen. Kan het geweten nog vroom worden als niets meer heilig is? Zullen we ons nog sociaal bewust gedragen, als de geloofsgemeenschap als plaats van ontmoeting en oefening in wederzijdse verantwoordelijkheid verdamppt? En heeft die geloofsgemeenschap geen liturgische en institutionele inbedding nodig om haar geloof tot uitdrukking te brengen?

5. UITDAGING EN AMBITIE

De Protestantse Theologische Universiteit staat dus voor een niet geringe uitdaging. We hebben de ambitie om te theologiseren in betrokkenheid met de concrete leefwereld van mensen, in gesprek met de ontwikkelingen in samenleving en cultuur. Dat betekent concreet dat we oog hebben voor de complexiteit van de moderne leefwereld, en dat we de moed opbrengen om het christelijk spreken over God te thematiseren. In het kader van de subjectiveringstendens in het protestantisme vraagt de hedendaagse belangstelling voor spiritualiteit om een nieuwe theologische waardering van het gevoelsleven. Passie en hartstocht maken deel uit van de Godservaring en menselijke emoties komen juist in het religieuze leven tot uitdrukking (Houtepen 1997:126-152). Zowel binnen als buiten geloofsgemeenschappen leiden velen een religieus leven dat zich concentreert op de eigen ervaring, met als gevolg dat de spiritualiteit minder kerkelijk en confessioneel ingekaderd is. De theologie zal de kunst moeten verstaan om de openheid naar het gevoelsleven te combineren met de nadenkendheid die tot uitdrukking komt in het kerkelijk belijden en met de notie van verbondenheid die kenmerkend is voor geloofsgemeenschappen. Dat laatste punt, de gemeenschap, is een belangrijk erfgoed uit de christelijke traditie. Er is een diep besef dat de concrete leefwereld van mensen de sociale en maatschappelijke verbanden omvat. In onze theologiebeoefening willen wij een bijdrage leveren aan de doordenking en de actualisering van de inherent sociale en diaconale praktijken van christelijke geloofsgemeenschappen. Bovendien heeft de theologie zich rekenschap te geven van de maatschappelijke en politieke dimensie van het geloof. In onze samenleving wordt duidelijk dat het geloof niet teruggedrongen kan worden in de privé-sfeer. Verder kunnen we er gevoelig van uitgaan dat onze samenleving een breed scala aan religieuze groepen zal herbergen. Vanwege de globalisering neemt in ons land ook het multiculturele pallet van het christendom snel toe. Kortom, het is van belang dat de theologie zich bezighoudt met de vraag naar de legitieme plaats en functie van godsdienst in de samenleving. Wij zullen daarbij de aandacht voor niet-westerse vormen van christendom verder ontwikkelen, zowel in het onderzoek als in het onderwijs.

De voortgaande secularisering, waar het protestantisme deel van uitmaakt, heeft niet alleen tot desacralisering van de werkelijkheid geleid, maar ook tot een vergaande ontkerkelijking. Bovendien werkt de secularisering sterk door in het wetenschappelijke bedrijf. "Voor ons, geletterde mensen in de samenleving", zo zegt John Searle, "is de wereld ontmythologiseerd. [...] we nemen niet langer aan dat de mysteries die we in

de wereld zien een bovennatuurlijke betekenis hebben (Searle 1999:35).” Deze secularisering heeft zich diep genesteld in de universitaire theologie, met name wat het spreken over God betreft. Welnu, theologen staan vaak voor een dilemma. De theologie ontwikkelt zich in betrokkenheid met concrete geloofsgemeenschappen, zo stelde ik aan het begin van deze rede. In ons geval is dat de christelijke traditie. Dus enerzijds beseffen theologen dat het spreken over God en tot God cruciaal is en dat het leeft in het vertrouwen dat God zich laat kennen aan wie geloven. Anderzijds heerst in het universitaire bedrijf een seculier wetenschapsbegrip: een verwijzing naar God lijkt overbodig en leidt tot een onnodige verdubbeling van de werkelijkheid. Theologen weten enerzijds dat in geloofsgemeenschappen God wordt beleden als *geheimenis*, en voelen anderzijds steeds de hete adem van het seculiere denken in de nek.

Hiermee kom ik op een aangelegen punt in de theologiebeoefening. In de protestantse geloofstraditie staat de betekenis van Gods genade in het christelijke leven centraal. Als we dat theologisch tot uitdrukking willen brengen, dan kunnen we de beweging van God naar de mens en de prioriteit van God daarin niet elimineren.² Dat is een centraal motief in de notie van de rechtvaardiging van de goddeloze.³ Hoe kunnen we daar vruchtbaar mee omgaan in de theologiebeoefening?

Ik geef geen schets van allerlei theologische posities. Ik ga er van uit dat binnen de geledingen van de PThU een breed pallet aan benaderingen zal blijven bestaan. Wat ik wel hoop is dat we op een goede manier het debat kunnen voeren. Dat zou er ook toe kunnen leiden dat we oude dilemma's te boven komen. Ik bedoel dit. In het licht van de subjectiveringstendens inzake het geloof en de secularisering van de theologie, is er in de theologiebeoefening een stroming die aansluiting zoekt bij de geloofservaring en geloofsverbeelding van mensen. Daarmee hoeft de beweging van Godswege niet ontkend te worden, maar zij wordt primair gelokaliseerd in de menselijke ervaring. De “levende religie” vormt dan het uitgangspunt en vanuit dat perspectief wordt het spreken over God gethematiseerd.⁴ Anderen zetten

² Thiemann (1985:61): “God’s priority can be construed in a variety of ways, but it cannot be eliminated altogether if the centrality of God’s grace in the Christian life is to be given theological expression.”

³ Jüngel (1999:54, 224): “... Gottes Gerechtigkeit [hat] gerade darin ihre Eigenart, daß sie *eine sich mitteilende*, eine von Gott auf den Menschen *übergehende* Gerechtigkeit ist.”; “Der christliche Glaube versteht sich als Reflex eines von ihm selbst nicht hervorgebrachten Ereignisses, das mit der über das menschliche Leben *entscheidenden Wahrheit* identisch ist.”

⁴ Het ontwerp van Kuitert (2000:29) is hiervan een goed voorbeeld. In de kritiek op zijn benadering wordt mijns inziens zijn inzet bij de “levende religie” onvoldoende verdisconteerd. In de religie word je aangesproken in je gevoelsleven. Levende religie is uit op “ervaring, beleving, bevinding”, zo zegt hij. Wellicht is zijn visie zo omstreken vanwege een vorm van laat modern naturalisme waarin hij het geheel giet.

Tussen secularisering en religiositeit

daarentegen juist in op de zelfopenbaring van God om daarmee aan te geven dat de genade van God haaks kan staan op onze werkelijkheidsbeleving en ons de ogen opent voor een nieuwe manier van leven. Als geen ander heeft Karl Barth de zelfopenbaring van God tot thema van de theologie gemaakt en zo de genade van God in het midden gelegd.⁵

Dit spanningsveld hoort bij de theologiebeoefening. Maar de ene pool kan niet zonder de andere. Het ene is niet bij voorbaat vrijzinnig, en het andere orthodox. Laten we de moed opbrengen te zoeken naar een adequaat spreken over God in het licht van de christelijke traditie. De theologie kan de waarheidsaanspraken niet minimaliseren door ze uitsluitend in de subjectiviteit te plaatsen of te depreciëren als onderdelen van een verouderde metafysica. Ondertussen kan onze samenleving geen onverschillige houding meer aannemen wanneer mensen zich beroepen op God. Religie en geloof verdienen respect en een betrokken beschrijving, analyse en evaluatie.

6. TENSLOTTE

In de beoefening van de theologie zoekt de Protestantse Theologische Universiteit de samenwerking, zowel nationaal als internationaal. Wij hopen soepel in te kunnen spelen op veranderingen die zich voordoen in het veld. De vestigingen Utrecht, Kampen en Leiden hebben elk een eigen traditie en wij zullen de komende jaren de sterke kanten hiervan optimaal te benutten.

De universiteit bestaat bij de gratie van studenten in de theologie. Gelukkig is er steeds weer nieuwe aanwas. Ouderen, die halverwege hun carrière denken zou ik toch niet overstappen naar iets wat nog leuker en zinvoller is, en jongeren die kiezen voor een uiterst boeiende studie. Theologie is fascinerend.

Literatuurverwysings

Albrecht, C 2003. *Bildung in der Praktischen Theologie*. Tübingen: Mohr Siebeck.

Berkhof H 1985. *Christelijk geloof*. Nijkerk: Callenbach.

Calvijn, *Institutie*, III.II.16.

Ehrensperger, A 2003. *Lebendiger Gottesdienst: Beiträge zur Liturgik*. Zürich: Theologischer Verlag.

Heering, G J 1937. *Geloof en openbaring*. Arnhem: Van Loghum Slaterus.

Houtepen, A 1997. *God, een open vraag*. Zoetermeer: Meinema.

Immink, F G 2003. *In God geloven: Een praktisch-theologische reconstructie*. Zoetermeer: Meinema.

⁵ In de Nederlandse theologie heeft Miskotte (1973:74) dit motief doorgetrokken naar de Schriftuitleg en een krachtig pleidooi gevoerd voor een *theologische exegese*. "Onze gemeenschap met Christus is afhankelijk en blijft afhankelijk van de gemeenschap met het woord der apostelen en profeten."

- Jüngel, E 1999. *Das Evangelium von der Rechtfertigung des Gottlosen als Zentrum des christlichen Glaubens*. Tübingen: Mohr Siebeck .
- Kuitert, H M 2000. *Over religie: Aan de liefhebbers onder haar beoefenaars*. Baarn: Ten Have.
- Lindbeck, G A 1984. *The nature of doctrine: Religion and theology in a postliberal age*. Philadelphia, PA: Westminster.
- Miskotte, K H 1973. *Om het levende Woord: Opstellen over de praktijk der exegese*. Kampen: Kok.
- Niebuhr, H R 1989. *Faith on earth: An inquiry into the structure of human Faith*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Sarot, C M 2006. *De goddeloosheid van wetenschap: Theologie, geloof en het gangbare wetenschapsideaal*. Zoetermeer: Meinema.
- Schleiermacher, F 1993. *Kurze Darstellung des theologischen Studiums zum Behuf einleitender Vorlesungen: Kritische Ausgabe herausgegeben von Heinrich Scholz*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Searle, J 1999. *Mind, language and society: Philosophy in the real world*. New York: Basic Books.
- Taylor, C 1989. *Sources of the self: The making of the modern identity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Taylor, C 2003. *Wat betekent religie vandaag?* Kapellen: Pelckmans.
- Thiemann, R F 1985. *Revelation and theology: The gospel as narrated promise*. Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press.
- Tillich, P 1957. *Dynamics of faith*. New York: Harper.